

ТЕОРІЯ, ІСТОРІЯ, ФІЛОСОФІЯ ДЕРЖАВИ ТА ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2024-2/1>**КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО ПРОГРЕСУ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОВІЙ
ДУМЦІ (КРІЗЬ ПРИЗМУ ТВОРЧОСТІ І. Я. ФРАНКА
Й М. П. ДРАГОМАНОВА): ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ****Кропивницький Микола Олександрович,**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри права

Львівського інституту Приватного акціонерного товариства «Вищий навчальний заклад
«Міжрегіональна Академія управління персоналом»

ORCID ID: 0000-0003-0981-0774

У другій половині XIX ст. більшість українських учених, письменників та інтелектуалів (В. Б. Антонович, М. П. Драгоманов, М. М. Ковалевський, В. В. Лесевич, І. Я. Франко та ін.) активно розпочали пошук чинників і «пружин» історично-правового розвитку в раціональній («позитивній») сфері людської (суспільної) діяльності. Оскільки об'єктивна дійсність розвивається за притаманними прогресу закономірностями, соціальна дійсність, на їхню думку, може належно сприйматися й оцінюватися лише крізь призму концепції соціального прогресу. Прогрес розглянуто як якісну характеристику соціального процесу, яка виходить з того, що внаслідок розвитку (змін, інновацій, мутацій тощо) соціальний суб'єкт може переходити від нижчих форм свого існування до вищих, більш досконалих (прогрес, поліпшення, поступ). Показано, що М. П. Драгоманов трактує прогрес у дусі позитивістської теорії чинників, а соціальний прогрес трактує як нелінійне й суперечливе явище. Підкреслено, що сучасна Драгоманову філософія історії постає можливою для нього лише з погляду теорії поступу, змістом і метою якої є уподібнення реального життя певному ідеальному типу. Драгоманівська теорія соціального прогресу формулюється як безумовний закон одноступінного (висхідного) невпинного історичного розвитку – від нижчих до вищих ступенів, аж до досконалого суспільства. У праці «Рай і поступ» М. П. Драгоманов розкриває органічний (відтак – логічний) перебіг розумового прогресу людства як запоруки соціального – від релігійного до секулярного (ранньомодерний період) етапу, з одночасним ростом загальної правосвідомості. І. Я. Франко розглядає соціальний прогрес як еволюційний вектор суспільного розвитку із рівномірними коливаннями як прогресивного, так і регресивного (але менш визначального) чинників. Попри тиражовану у радянській історіографії тезу про замкнутість Франкового тлумачення соціального прогресу на марксистській методології, сучасний незаангажований аналіз демонструє його перебування в концептуальній рамці позитивізму Огюста Конта, яку він активно переосмислював.

Ключові слова: еволюція, громада, лібералізм, поступ, світогляд, суспільство.

Kropyvnytskyi Mykola. The concept of social progress in Ukrainian legal thought (through the prism of the works of Ivan Franko and Mykhailo Drahomanov): framing of the question

In the second half of the 19th century the majority of Ukrainian scientists, writers and intellectuals (V. B. Antonovych, M. P. Drahomanov, M. M. Kovalevskyi, V. V. Lesevich, I. Y. Franko, etc.) actively began the search of factors and «springs» of historical and legal development in the rational («positive») sphere of human (social) activity. Since objective reality develops according to the patterns specific to progress, social reality, in their opinion, can be properly perceived and evaluated only through the prism of the concept of social progress. Progress is considered as a qualitative characteristic of the social process, which is based on the fact that as a result of development (changes, innovations, mutations, etc.), a social subject can move from lower forms of its existence to higher, more perfect ones (improvement). It

is shown that Mykhailo Drahomanov interprets progress in the spirit of the positivist theory of factors, and interprets social progress as a non-linear and contradictory phenomenon. It is emphasized that Drahomanov's modern philosophy of history becomes possible for him only from the point of view of the theory of progress, the content and purpose of which is to assimilate real life to a certain ideal type. Drahomanov's theory of social progress is formulated as an unconditional law of unilinear (ascending) unceasing historical development – from lower to higher levels, up to a perfect society. In the work «Paradise and progress» Drahomanov reveals the organic (hence – logical) course of the mental progress of mankind as a guarantee of the social stage – from religious to secular (early modern period) with the simultaneous growth of general legal awareness. Ivan Franko considers social progress as an evolutionary vector of social development with equal fluctuations of both progressive and regressive (but less determining) factors. Despite the thesis replicated in Soviet historiography that Franko's interpretation of social progress is based on Marxist methodology, modern non-engaged analysis demonstrates his stay in the conceptual framework of Auguste Comte's positivism, which he actively reinterpreted.

Key words: *evolution, community, liberalism, progress, outlook, society.*

Постановка проблеми. Прогрес (від лат. progressus – рух уперед) розуміють як такий напрям розвитку, за якого реалізуються внутрішні можливості певної системи в процесі становлення якісно нової системи, яка забезпечує більш високий ступінь цілісності, досконалості, стійкості, пристосованості до середовища й вищий потенціал для наступного ступеня розвитку [13, с. 130]; якісні чи структурні зміни певного суспільного явища чи соціальної системи, які становлять удосконалення цього явища, порівняно з його попереднім станом [6, с. 39]. Як зазначає О. Є. Гомілко, відповідно до ідеї прогресу, поступ людства відбувається в напрямі вдосконалення різних соціально-культурних практик, а головним завданням пізнання стає пошук загальних смислів історії (прогресизм). При цьому ідея прогресу в сучасній соціальній рефлексії зазнає критики й ґрунтовного переосмислення: у сучасній філософії історії відбувається як подолання прогресизму, так і теоретична реабілітація ідеї прогресу [5, с. 198–199].

Ідея соціального прогресу виникає ще в античності, а перші теорії соціального прогресу з'явилися у XVII ст. [13, с. 131]. Утвердження ідеї соціального прогресу нерозривно пов'язане з соціальною творчістю. Можна навіть стверджувати, що прогрес і є функцією соціальної творчості, яка пов'язана з проблемою свободи. Соціальний прогрес – ідея, що суспільство може покращитися або покращується в плані його соціальних, політичних та економічних структур внаслідок безпосередньої дії людини, через соціальну активність або як

природний аспект соціокультурної еволюції [6, с. 39]. Як зазначає В. О. Скворець, теорія соціального прогресу започаткована в Новий час, коли уявленням про швидкий і немінучий «кінець світу» була протиставлена оптимістична перспектива розвитку людства [14, с. 126]. Проблеми соціального прогресу були у фокусі уваги низки українських мислителів і науковців XIX – початку XX ст., серед яких чи не найпомітнішими фігурами є І. Я. Франко й М. П. Драгоманов.

Стан дослідження проблеми. Проблемам міждисциплінарного дослідження інтелектуальної історії, соціально-правової думки українських правників та інтелектуалів й місця в ній концепції соціального прогресу присвячували свої праці В. О. Артюх, К. В. Батаєва, Д. М. Белов, О. Б. Бунчук, О. Є. Гомілко, Я. Й. Грицак, О. С. Забужко, Ф. М. Медвідь, В. П. Степаненко, Л. В. Ушкалов та ін.

Метою статті є проаналізувати концептуально-теоретичні погляди М. П. Драгоманова та І. Я. Франка на зміст поняття «соціальний прогрес» в історичній ретроспективі.

Nota bene: у контексті даної статті поняття «поступ» і «прогрес» належать до синонімічного ряду з огляду на однакове семантичне навантаження й особливості наукового слововжитку в тодішній українській мові.

Виклад основного матеріалу. Остаточо сформована європейською думкою у XVIII ст. ідея соціального прогресу мала низку прихильників серед репрезентантів, відповідно, української соціальної

думки, тож поет, письменник, науковець, філософ, політик і один із найвидатніших українських діячів І. Я. Франко, «знаходячись в обрії позитивістської парадигми поступу», не міг її оминати й не переосмислити творчо [1, с. 157]. «Поступ» слугував центральною категорією, навколо якого укладався світогляд Франка, причому як у молодому, так і зрілому віці; його називали «одним із найвідданіших речників поступу у нашім краю» [18, с. 174]. Безсумнівним авторитетом для Франка в цій царині був Огюст Конт (творець терміну «позитивізм»), який «серед усіх великих ідеологічних візіонерів ХІХ ст. першим зрозумів, що новий світ потребує нової релігії, суголосної з загальним науковим духом доби. Такою релігією мала стати віра у поступ» [7, с. 227].

Я. Й. Грицак ілюструє центральне вістря світогляду І. Франка за допомогою карикатури, що її сам письменник придумав для львівського сатиричного журналу «Нове Зеркало»: у локомотив із написом «Postupus» (златинізована форма українського слова «поступ») вперлися, намагаючися стримати його рух, два бугаї – один із них карикатурно представляв австрійського міністра Андраші, другий – німецького канцлера Бісмарка. Їхня зусилля спостерігають збоку двоє селян, і один каже другому: «Ні, Семене, не спинить тота пара [биків] тоту пару [паровий локомотив]. Ця карикатура відображає головні елементи світогляду Івана Франка: віру в поступ і його нестримну силу; засудження й висміювання «реакційних сил», які надаремно силкуються його спинити; переконання, що саме народ найбільше виграє від масштабних «поступових» змін. При цьому характерно, що історики вважають період між 1867 і 1914 рр. класичною добою прогресу, коли Європа мінялася швидше, аніж будь-коли раніше [7, с.с. 222, 423].

Як підкреслює О. Б. Бунчук, поглядам І. Франка, який виявляв схильність до інтегрування елементів природно-правового, соціологічного й формально-догматичного правопізнання, була властива «внутрішня неоднорідність та еволюційна змінність», а його соціально-правові погляди «слід розглядати у зв'язку з еволюцією його світогляду, яка проходила від

філософської лірики до антропологічного матеріалізму і громадівського соціалізму драгоманівського зразка, а далі, через критику марксизму, відбувся поступовий перехід від соціальної до національної ідеї в соціальній філософії» [4, с. 10–11].

У статті 1878 р. «Наука і її взаємини з працюючими класами» мислитель описує лінійний прогрес суспільства: «людина споконвіку прагне до однієї мети – до щастя. <...> людство від самого початку свого розвитку ...постійно і невпинно прямує до тієї мети» [16, с. 33]. Науково-публіцистична стаття 1903 р. «Що таке поступ?» уже розгортає більш докладну дослідницьку панораму аналізу поняття. Із позиції «емансипації людської одиниці» вчений розглядає соціальний прогрес як шлях сходження індивіда до щастя на основі вільного вибору, але «тільки у співжитті з іншими людьми, в родині, громаді, нації» [17, с. 345]. Дослідник інтуїтивно зумів розгледіти за привабливими «вселюдськими фразами» про «національні ідеали», «соціальну демократію» фальшиву суть «життя в Енгельсовій народній державі», де «власна воля і власна думка кожного чоловіка мусила би щезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною» [17, с. 346].

Що ж стосується українського публіциста, історика, філософа, економіста, літературознавця, фольклориста й громадського діяча М. П. Драгоманова (1841–1895 рр.), ідея прогресу відіграла в його світогляді фундаментальну роль [15, с. 75]. Наставник Драгоманова на теренах історичної науки О. І. Стронін у книзі «Політика як наука» подає таку (заснованому на сталому трансфері між природознавством і суспільствознавством) візію поняття «прогрес» (відкривачем якого є П'єр Ніколь, а фундатором – Огюст Конт): «...Капітальне політичне узагальнення, ідея прогресу, що її зазвичай пов'язують то з Вольтером, Тюрго, Кондорсе, то з німецькими філософіями історії, належить іще янсеністу Ніколю, який у своєму творі про буття Бога казав: «існує постійний, старий, як і сам світ, прогрес. Цей прогрес нагадує прогрес людини, яка виходить з дитинства й проходить інші віки». І попри те, що спершу ця ідея мала характер абсо-

лютний, характер безконечного й безумовного удосконалення людського роду, і з цим характером дійшла до нашого часу, це узагальнення було вже досить широким задля того, щоби була змога будувати на ньому науку»; Левко Мечников у виданій 1889 р. у Парижі книзі «La civilization et les grands fleuves historiques» пише: «Поняття прогресу набуло точного, незалежного від метафізичних хитрощів та довільних тлумачень, значення тільки з настанням дарвінівської доби в природознавстві... <...> Серію чи низку явищ вважають за прогресивну в тому разі, якщо кожен послідовний її етап, відтворюючи прикметні риси всіх попередніх етапів, містить у собі й іще якийсь елемент, відсутній у попередніх, і якщо при всьому цьому нові стадії мають змогу породжувати нові зміни, здатні розвиватися в наступних стадіях еволюції» (цитати наведено за [15, с. 76]). Недарма відтак український історик, дійсний член Міжнародної вільної академії наук у Парижі Б. Д. Крупницький прямо називав Драгоманова «послідовником Огюста Конта» [Крупницький, с. 4]. У пробній лекції 1864 р. (для отримання звання приват-доцента Київського університету) Драгоманов окреслив розуміння прогресу як поступового звільнення особистості, тобто в типово емансипативному дусі, демонструючи нерозривність ідей прогресу й свободи у спадщині Тацита.

І. Лисяк-Рудницький кваліфікує ідею Драгоманова як суміш ліберально-демократичних, соціалістичних та українських патріотичних елементів із позитивістським філософським підґрунтям [12, с. 352]. Під впливом П. Ж. Прудона Драгоманов убачав кінцеву мету людського поступу як майбутнє встановлення анархії – добровільної асоціації вільних і рівних осіб з усуненням авторитарних рис у суспільному житті. Мотивація драгоманівського соціалізму була етичною: турбота про соціальну справедливість та експлуатованих, запровадження конкретних соціально-економічних реформ (наприклад, охоронне трудове законодавство, прогресивний прибутковий податок). Драгоманов – типовий прогресист своєї доби – беззастережно вірив у те, що європейські ідеали як норма оцінювання дійсності – наукового поступу, громадської та особис-

тої свободи, соціальної справедливості – об'єктивно добрі й абсолютно обов'язкові [12, с.с. 352, 358–359], чим викликав на себе напади критиків різних флангів ідейно-суспільного спектру, про що сам із дотепом зауважував: «Я завше прожив так, що мене по меншій мірі з двох боків лаяли, й навіть таке сам собі правило виробив, що як що-небудь напишу таке, що і лають тільки з одного боку, то вважаю за діло невдачне» [2, с. 320].

Загальним ідеалом для Драгоманова є постдержавне самокероване суспільство, що складається зі самоврядних локальних спільнот-громад, які є засадничо рівною між собою «спількою вільних осіб», що тимчасово виділяють з-поміж себе окремих виборних функціонерів [8, с. 296]. Як зазначають Д. М. Белов і М. О. Марцеляк, аналізуючи прогресивістський конституціоналізм вченого, ідеал соціальної організації Драгоманова ґрунтувався на космополітизмі та демократичному еволюційному соціалізмі, що обумовлювало специфічність і виключність такої моделі конституціоналізму, «оскільки надалі конституціоналістська думка в Україні все більше поляризувалась – вліво, в бік марксизму та народництва, вправо – в бік консерватизму та націоналізму» [3, с. 66], тому, резюмують дослідники, «М. Драгоманов став засновником лівої традиції в українському конституціоналізмі і єдиним представником прогресивістської течії в цій традиції, тобто течії, що репрезентувала еволюційно-демократичне крило в соціалістичному русі та філософії, що сьогодні набирає силу в особі таких політиків як Берні Сандерс, Александрія Окасіо-Кортес у США чи Жан-Люк Меланшон у Франції» [3, с. 66–67].

Ідея прогресу була основною складовою частиною лібералізму XIX ст. Що вирізняє ідею прогресу в Драгоманова, то це її доволі критичне формулювання: вчений ніколи не сприймав прогрес як якийсь автоматичний природний процес і не отожднював його, як це робило багато представників вульгарного лібералізму XIX ст., з технологічними досягненнями й нагромадженням матеріальних благ: прогрес по суті є питанням вищого ступеня духовної культури й соціальної справедливості, а віра в нього дає людям змогу прагнути

до вдосконалення умов життя. «Тільки віра в поступ рятує людину від песимізму і розпачу, від гуманної мізантропії і навчає міряти часи і особи мірою відносного удосконалення... Тільки прийняти ідеї поступу дає солідну базу ідеї, що історичні явища розвиваються за певними законами і правилами» [9, с. 123].

У своєму «останньому заповіті українському народові», книзі «Рай і поступ» [10], Драгоманов, ніби замикаючи коло життя, звертається до ідеї прогресу-поступу як єдиного «ключа розуміння» суспільних явищ, а водночас чогось такого, що може врятувати людину від екзистенційного розпачу, дарувати їй не лише надію, але й щастя. «Думка про поступ тим власне і корисна людям, – пише Драгоманов, – що вона поясня їм усе минуле, теперішнє і майбутнє життя всього роду людського і показує, до чого і як той рід іде, і через те дає міцний ґрунт для праці кожної людини і навчає людей ніколи не тратити надії на ліпші часи і сполучатись для спільної праці для того, щоб дійти до можливого поліпшення свого життя тепер і надалі. Сим думка про поступ безмірно більше корисна людям, ніж усякі віри в рай на землі, котрі й не залежать од людей, або на небі, для котрого люде зневажають життя на землі. При цьому наука про поступ не відрива ні одної з добрих думок про способи заслужити царство небесне, – бо вона теж навчає людей, що треба любити других, як самих себе...». Л. Ушкалов добирає тут певний теологічний аспект: віра в поступ-прогрес – якась особлива форма віри в Бога; не дарма ж засновник видавництва «Ранок» Олекса Коваленко в передмові до третього видання «Раю і поступу» писав у вересні 1906 р., що Драгоманов створив цю книгу для тих, хто «шукає одповідей на

неясні релігійні питання», і порівняв її зі славетною книгою Ернеста Ренана «Vie de Jésus», а заключні думки «Раю і поступу» звучать як хорал про рай на землі: коли думка про поступ «з більшою освітою людності розшириться по всім станам громадським і по всім народам, то, певно, поступ у громадах людських до всього ліпшого піде так скоро і доведе людей до такого щасливого і праведного життя, котре нам тепер і уявити собі важко» [15, с. 577]. Драгоманов показує, як кожен крок уперед у розвитку поняття прогресу відповідає крокові цивілізації. Ідеалістичну філософію історії можна висловити так: рушійною силою, що стоїть за позитивним розвитком, є прогрес ідей [12, с. 376–377].

Як лапідарний висновок, чи не найкращою оцінкою впливу Драгоманова на розвиток української суспільно-політичної й філософсько-правової думки, зокрема й у царині соціального прогресу можуть слугувати слова Франка в передмові до другого тому їх взаємного листування, виданого поетом у Львові в 1906 р.: «як мало ми, його ученики, розуміли його за його життя, як мало ми здібні були піднятися на ту висоту знання і поглядів, на якій він стояв і з якої не спускався ніколи. Він був для нас правдивим учителем і вповні безкорисно не жалував праці, писань і упімнень, і навіть докорів, щоб наводити нас, лінивих, малоосвічених, вирослих у рабських традиціях нашого глухого кута, на кращі, ясніші шляхи європейської цивілізації. Можна сказати, він за вуха тяг нас на той шлях, і коли з генерації, що більш або менше стояла під його впливом, вийшла яка користь для загального й народного діла, то се в найбільшій мірі заслуга покійного Драгоманова» [15, с. 9].

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артюх В. О. Тяглість історії й історія тяглості: українська філософсько-історична думка першої половини ХХ століття: монографія. Суми: Триторія, 2024. 394 с.
2. Архів Михайла Драгоманова. Варшава, 1937. Т. 1 (Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим (1870-1895 pp.)). 445 с. URL: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/2260-arhiv-mihayla-dragomanova-t-1-listuvannya-kiyivskoyi-staroyi-gromadi-z-m-dragomanovim-1870-1895-r/> (дата звернення: 08.11.2024).
3. Белов Д. М., Марцеляк М. О. Прогресивістський конституціоналізм Михайла Драгоманова. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 74. Ч. 1. С. 59–68.

4. Бунчук О. Б. Вплив М. Драгоманова на правовий світогляд І. Франка. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 1. С. 10–13. URL: http://lsej.org.ua/1_2018/3.pdf (дата звернення: 08.11.2024).

5. Гомілко О. Є. Ідея свободи та прогресу в філософії історії Михайла Драгоманова. *Філософські діалоги* 2018. Бути людиною (пам'яті Мирослава Поповича): зб. наук. праць. Гол. ред. А. М. Єрмоленко; Інститут філософії імені Г. С. Сковороди. Київ : [б. в.], 2018. Вип. 15–16. С. 192–210.

6. Городиська Н. Соціальний прогрес в умовах діджиталізації. Збірник тез III Міжнародної науково-практичної конференції молодих учених та студентів «Філософські виміри техніки» 1-2 грудня 2022 р. Т.: ТНТУ, 2022. С. 39–41.

7. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856-1886). Київ: «Критика», 2006. 632 с.

8. Драгоманов М. П. Передне слово до «Громади» 1878 року. Вибране («...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні»). Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р.С. Міщук; приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. Київ: Либідь, 1991. С. 276–326.

9. Драгоманов М. П. Переписка. Зібрав і зладив М. Павлик. Львів: Накладом Укр.-рус. вид. спілки, 1901. Т. 1. 184 с.

10. Драгоманов М. П. Рай і поступ. Передм. М. І. Павлика. Відень: Наклад і друк партійної друкарні, 1915. 72 с.

11. Крупницький Б. Д. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський (Спроба порівняльної характеристики). *Український Літопис*. Авґсбург. 1946. Ч. 10. С. 1–6.

12. Лисяк-Рудницький Іван. Історичні есе. Т. 1. Видання 2-е. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 632 с.

13. Решетов О. О., Кирильчук В. Т., Стежко З. В. Ідея прогресу в історії філософії. *Наукові записки*: зб. наук. праць. Кіровоград: КНТУ, 2007. Вип. 8. С. 130–132.

14. Скворець В. О. Соціальний прогрес як суспільствознача проблема. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2011. № 47. С. 123–133.

15. Ушкалов Л. Чарівність енергії: Михайло Драгоманов. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 600 с. (Серія: «Постаті культури»).

16. Франко І. Я. Наука і її взаємини з працюючими класами. Зібр. твор. у 50 т. Т. 45. Філософські праці. К.: «Наукова думка», 1986. 578 с. С. 24–40.

17. Франко І. Я. Що таке поступ?. Зібр. твор. у 50 т. Т. 45 Філософські праці. К.: «Наукова думка», 1986. 578 с. С. 300–348.

18. Mroczek Ludwik. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie. Studia z dziejów Małopolski w XIX i XX wieku. Krakow. 1992. 336 s.

REFERENCES:

1. Artiukh, V. O. (2024). *Tiahlist istorii y istoriia tiahlosti: ukrainska filosofsko-istorychna dumka pershoi polovyny KhKh stolittia: monohrafiia* [The continuity of history and the history of continuity: Ukrainian philosophical and historical thought of the first half of the 20th century: monograph]. Trytoriia [in Ukrainian].

2. *Arkhiv Mykhaila Drahomanova* [Archive of Mykhailo Drahomanov]. Т. 1 (Lystuvannia Kyivskoi Staroi Hromady z M. Drahomanovym (1870–1895 rr.)) [Т. 1 (Correspondence of the Kyiv Old Community with M. Drahomanov (1870–1895))]. (1937). Retrieved from: <https://diasporiana.org.ua/ideologiya/2260-arhiv-mihayla-dragomanova-t-1-listuvannya-kiyvskoyi-staroyi-gromadi-z-m-dragomanovim-1870-1895-r/> [in Ukrainian].

3. Bielov, D. M., & Martseliak, M. O. (2022). Prohresyvistskyi konstytutsionalizm Mykhaila Drahomanova [Mykhailo Drahomanov's progressivist constitutionalism]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriia «Pravo»*, (74), 59–68 [in Ukrainian].

4. Bunchuk, O. B. (2018). Vplyv M. Drahomanova na pravovyi svitohliad I. Franka [The influence of M. Drahomanov on the legal outlook of I. Franko]. *Yurydychnyi naukovyi elektronnyi zhurnal*, (1), 10–13 [in Ukrainian].

5. Homilko, O. Ye. (2018). Ideia svobody ta prohresu v filosofii istorii Mykhaila Drahomanova [The idea of freedom and progress in the philosophy of history of Mykhailo Drahomanov]. In

A. M. Yermolenko (Red.), *Filosofski dialohy'2018. Buty liudynoiu (pamiaty Myroslava Popovycha)* (s. 192–210) [in Ukrainian].

6. Horodyska, N. (2022). Sotsialnyi prohres v umovakh didzhytalizatsii [Social progress in the conditions of digitalization]. In *Zbirnyk tez III Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii molodykh uchenykh ta studentiv «Filosofski vymiry tekhniky» 1-2 hrudnia 2022 r.* (s. 39–41). TNTU [in Ukrainian].

7. Hrytsak, Ya. (2006). *Prorok u svoii vitchyzni. Franko ta yoho spilnota (1856–1886)* [A prophet in his homeland. Franco and his community (1856–1886)]. Krytyka [in Ukrainian].

8. Mishchuk, R. S. (Uporiad.). (1991). *Drahomanov M. P. Perednie slovo do «Hromady» 1878 roku. Vybrane («...Mii zadum zlozhyty ocherk istorii tsyvilizatsii na Ukraini»)*. Lybid. [in Ukrainian].

9. Pavlyk, M. (Uklad.). (1901). *Drahomanov M. P. Perepyska* [in Ukrainian].

10. *Drahomanov, M. P. (1915). Rai i postup* [Paradise and progress] [in Ukrainian].

11. Krupnytskyi, B. D. (1946). *Mykhailo Drahomaniv i Viacheslav Lypynskyi (Sproba porivnialnoi kharakterystyky)* [Mykhailo Dragomaniv and Vyacheslav Lypynskyi (Attempt of comparative characteristics)]. *Ukrainskyi Litopys*, 1–6 [in Ukrainian].

12. Lysiak-Rudnytskyi, I. (2019). *Istorychni ese* [Historical essays]. T. 1. DUKh I LITERA [in Ukrainian].

13. Reshetov, O. O., Kyrylchuk, V. T., & Stezhko, Z. V. (2007). *Ideia prohresu v istorii filosofii* [The idea of progress in the history of philosophy]. *Naukovi zapysky*, (8), 130–132 [in Ukrainian].

14. Skvorets, V. O. (2011). *Sotsialnyi prohres yak suspilstvoznacha problema* [Social progress as a socially significant problem]. *Humanitarnyi visnyk ZDIA*, (47), 123–133 [in Ukrainian].

15. Ushkalov, L. (2019). *Charivnist enerhii: Mykhailo Drahomanov* [The magic of energy: Mykhailo Drahomanov]. DUKh I LITERA [in Ukrainian].

16. Franko, I. Ya. *Nauka i yii vzaiemyny z pratsiuichymy klasamy* [Science and its relations with the working classes]. *Naukova dumka* [in Ukrainian].

17. Franko, I. Ya. *Shcho take postup?* [What is progress?]. *Naukova dumka* [in Ukrainian].

18. Mroczek, L. (1992). *Studia z dziejów Małopolski w XIX I XX wieku. Rocznik Naukowo-Dydaktyczny WSP w Krakowie.*